
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), Ng 1
s. 201-215
doi: 10.36121/sleoneczyk.22.2025.1.201

Sergiusz Leończyk
ORCID: 0000-0003-1459-982X
(Uniwersytet w Siedlcach)

Kwestia włościańska i jej polskie epizody w biografii carskiego ministra Aleksandra Kriwoszeina

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie wybranych zagadnień związanych z kwestią włościańską i jej polskimi epizodami w biografii carskiego ministra, działacza politycznego z czasów panowania ostatniego rosyjskiego cesarza Mikołaja II. Ważnym epizodem w biografii Kriwoszeina było powołanie na komisarza do spraw włościańskich w powiecie łączyckim guberni kaliskiej. To powołanie stało się dla niego początkiem jego działań reformatorskich w kwestii włościańskiej Cesarstwa Rosyjskiego na przełomie XIX i XX wieku.

Kriwoszein razem z premierem Piotrem Stołypinem realizował reformę agrarną, której podstawowym zadaniem było zasiedlenie Syberii i Dalekiego Wschodu włościanami z europejskiej części Rosji. Wśród tych włościan znaleźli się również Polacy z Królestwa Polskiego i Kraju Zachodniego (polskich Kresów). Artykuł jest oparty na rosyjskich i polskich źródłach archiwalnych, opracowaniach i opublikowanych wspomnieniach.

Słowa kluczowe: Aleksander Kriwoszein, reforma agrarna, Królestwo Polskie, Kraj Zachodni, Piotr Stołypin, Syberia.

Polish themes in the biography of the tsarist minister Alexander Krivoshein

Annotation: The purpose of this article is to present selected issues devoted to the peasant issue and its Polish episodes in the biography of the tsarist minister, a political activist during the reign of the last Russian Emperor Nicholas II. For Krivoshein, an important episode in his biography was his appointment as commissar for peasant affairs in the Łęczyca district of the Kalisz governorate. For him, this appointment marked the beginning of his reform efforts in the peasantry question of the Russian Empire of the late 19th and early 20th centuries.

Krivoshein, together with Prime Minister Pyotr Stolypin, implemented an agrarian reform, the basic task of which was to settle Siberia and the Far East with peasants from the European part of Russia. Among these peasants were also Poles from the Kingdom of Poland and the Western Land (Polish borderlands). The article is based on Russian and Polish archival sources, studies and published memoirs.

Keywords: Alexander Krivoshein, agrarian reforms, Kingdom of Poland, Western Land (Polish borderlands), Piotr Stolypin, Siberia.

Wprowadzenie

Nazywano go ministrem azjatyckiej Rosji, faktycznym premierem, karierowiczem i intrygantem – Aleksander Kriwoszejn zasłużył na te „tytuły”.

Rzadkie połączenie: takt, silna wola, wytrzymalność, ostrożność i jednocześnie gorący pociąg do życia! Nienasycone zainteresowanie ludźmi, ludzkimi charakterami, tym, co niewiadome. Żadnego idealizmu, za to wytrwała miłość do Ojczyzny. Żadnych wyjątkowych talentów, za to rzadki u ludzi dar i instynkt budowania: umiejętność gromadzenia, a nie marnowania rosyjskiej siły. Życie jak gdyby przypadkiem unosiło go – człowieka czynu, praktyka, „intryganta”, za jakiego uważali go wrogowie – na coraz większą wysokość. A on właśnie dzięki swojej wrażliwości, giętkości stale rósł, mądrzał, uczył się, stawał się wybitnym działaczem państwowym. Zaczynał – tak jak wszyscy – od pogoni za sukcesem i niezauważalnie dla siebie doszedł do poświęcenia.

Tak charakteryzuje Kriwoszeina w swoich wspomnieniach Piotr Wrangiel¹, jego dawniejszy współpracownik².

Celem artykułu jest przedstawienie wybranych zagadnień poświęconych kwestii włościńskiej i jej polskich epizodów w biografii carskiego ministra, działacza politycznego z czasów panowania ostatniego rosyjskiego cesarza Mikołaja II.

Artykuł jest oparty na rosyjskich i polskich źródłach archiwalnych, opracowaniach i opublikowanych wspomnieniach.

Dzieciństwo i młodość

Aleksander Kriwoszejn urodził się 19 lipca 1857 roku w niebogatej rodzinie carskiego oficera w Warszawie³. Właśnie tam służył jego ojciec. Kriwoszejn nie należał do rodowej szlachty, podczas gdy dziewięciu na dziesięciu ministrów carskich wywodziło się ze szlachty sprzed reformy uwłaszczeniowej. Jego ojciec Wasilij Fiodorowicz Kriwoszejn (1829-1894) był synem chłopca i dosłużył się w wojsku stopnia podpułkownika artylerii, tzn. stopnia wojskowego siódmej klasy, dającego szlachectwo tylko jemu samemu. Służył w Kraju Zachodnim, najpierw w Dwińsku (Dyneburgu, dzisiejsze łotewskie miasto Daugavpils), potem w Cytadeli Warszawskiej, gdzie przeszedł w stan spoczynku „w mundurze i z emeryturą”. Matka – Julia, córka Jana, z domu Jaszyńska (1830-?) pochodziła z niebogatej polskiej rodziny szlacheckiej. Aleksander był pierwszym dzieckiem rodziny Kriwoszeinów. Oprócz syna rodzina miała córkę Olgę (1866-1953)⁴. Tradycyjnie jeżeli ojciec był prawosławny, to dziecko chrzczone było w cerkwi prawosławnej. Więc Aleksander Kriwoszejn był prawosławnym, cho-

¹ Piotr Nikołajewicz Wrangiel (1878-1928) – rosyjski wojskowy i polityk niemieckiego pochodzenia w stopniu generała lejtnanta Armii Imperium Rosyjskiego. W 1920 dowódca Sił Zbrojnych Południa Rosji oraz Armii Rosyjskiej. Po wyjeździe z Rosji stał się jednym z najważniejszych działaczy białej emigracji.

² П.Н.Врангель, *Записки. Ноябрь 1916 - ноябрь 1920 г.*, Минск 2003, s. 63.

³ Niestety nie udało się dotrzeć do akt metrykalnych, więc miejsce urodzenia można ustalić tylko ze słów samego Aleksandra Kriwoszeina. To informacje podane przez niego do wpisu do akt formularza osobowego (formularny spisok).

⁴ *Церковь Владыки Василия (Кривошеина)*, Нижний Новгород 2004, s. 19.

cięż ojciec nie zabraniał matce zabierać go do kościoła. Dzieciństwo aż do ukończenia gimnazjum klasycznego Aleksander spędził w Warszawie. Wykształcenie klasyczne wywarło duży wpływ na jego gust i światopogląd. Dobrze posługiwał się językami polskim i francuskim⁵.

W Warszawie Kriwoszein uczył się w męskim gimnazjum IV, które decyzją z sierpnia 1866 roku stało się gimnazjum klasycznym z siedzibą przy ul. Zielnej. Zachowało się jego wypracowanie gimnazjalne pt. „Gimnazjalne wypracowanie Kriwoszeina A.W. na temat działalności literackiej Józefa Kraszewskiego, który pisał pod pseudonimem Ignacy Pasternak”⁶.

Jak zauważa Tchórzewski⁷, „obok czysto rosyjskich cech charakteru miał również cechy Polaków – na przykład dar oczarowywania swoich rozmówców”⁸.

Po ukończeniu gimnazjum młody Aleksander Kriwoszein wyjechał do Sankt Petersburga, gdzie wstąpił najpierw na wydział nauk przyrodniczych, a następnie na wydział prawa, na którym uzyskał wyższe wykształcenie – stopień doktora prawa. Zaczął karierę jako radca prawny na Kolei Północnodonieckiej. W 1884 roku rozpoczął służbę w archiwum Ministerstwa Sprawiedliwości. Krótki okres pracy na tych stanowiskach związany jest z tym, że Kriwoszein miał ambicje piastowania bardziej dostojnego stanowiska⁹. 6 września 1884 r. Kriwoszein otrzymuje tytuł sekretarza kolegialnego¹⁰.

W 1888 roku na prośbę ministra spraw wewnętrznych hrabiego Dmitrija Tołstoj został oddelegowany na Daleki Wschód w celu badania kolonizacji niezasiedlonych terenów tego dalekiego regionu. Była to oficjalna wersja wyjazdu. Faktyczny powód był taki, że syn hrabiego – Gleb Tołstoj uprosił ojca, żeby ten pozwolił w podróż dookoła świata zabrać swego przyjaciela – Aleksandra Kriwoszeina. Podróż się udała, jak pisał Iwan Tchórzewski, „w życiu codziennym po raz pierwszy otworzyły się karty jak z bajki”¹¹.

Służba w Królestwie Polskim (1889–1890)

Aleksander Kriwoszein doskonale poradził sobie z zadaniem Ministerstwa Sprawiedliwości i 24 grudnia 1888 roku decyzją ministra spraw wewnętrznych Dmitrija Tołstoj został mianowany komisarzem do spraw chłopskich w powiecie łączyckim guberni kaliskiej¹².

⁵ К.А.Кривошеин, Александр Васильевич Кривошеин. Судьба российского реформатора, Москва 1993, s.4.

⁶ Российский государственный исторический архив (dalej РГИА), f. 1571, op.1, d. 119.

⁷ Iwan Iwanowicz Tchórzewski (1878–1951) – Polak z pochodzenia, prawnik, carski urzędnik, poeta i tłumacz. Wybitny działacz rosyjskiego ruchu emigracyjnego w Europie.

⁸ И.И.Тхоржевский, Последний Петербург. Воспоминания камергера, Санкт-Петербург 1999, s.83.

⁹ И.И. Воронов, В.И. Пантелеев, Александр Васильевич Кривошеин: Жизнь и государственная деятельность, „Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ”, no 4, 2016, s. 223.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej APŁ), Urząd Gubernialny Kaliski do Spraw Włościańskich, 39/98/0/-/171, k. 5.

¹¹ И.И.Тхоржевский, Последний Петербург...,s.82.

¹² Tamże, k.4.

Z teczki personalnej, zachowanej w Archiwum Łódzkim, wiadomo, że obowiązki komisarza do spraw włościańskich Kriwoszeina zaczął pełnić 6 lutego 1889 roku, przyjmując sprawy od radcy stanu Akinina¹³. Na początku służby w Łęczycy Kriwoszeinowi przesłano podziękowanie na nazwisko gubernatora kaliskiego od ministra spraw wewnętrznych „za udział Kriwoszeina w delegacji – wyprawie w roku 1888 na południe Kraju Ussuryjskiego, z obowiązującym wpisem do akt osobowych”¹⁴.

Mało tego, Kriwoszein otrzymał należne mu na wyjazd do Ussuryjskiego Kraju środki z delegacji, które wynosiły niebagatelną na te czasy kwotę aż 635 rubli i 13 kopiejek. Sprawa ta zainteresowała Warszawską Izbę Kontroli, a ta nawet wszczęła śledztwo, które nic nie wykazało. Wyjazdy na Rosyjski Daleki Wschód słono opłacano urzędnikom rosyjskim¹⁵.

Powołanie Kriwoszeina na stanowisko komisarza do spraw włościańskich w najbardziej zachodniej guberni kaliskiej Kraju Przywiślańskiego nie było przypadkowe. Na takie stanowisko kierowano urzędników wyznania prawosławnego i ewangelickiego¹⁶, natomiast warunkiem otrzymania takiej posady w latach 70.–80. XIX wieku była dobra znajomość języka polskiego i rosyjskiego. Rodowitym Rosjanom zazwyczaj dawano 5 lat na opanowanie miejscowego języka, jeżeli chcieli pracować w urzędach włościańskich. Ze względu na niechęć Rosjan do nauki polskiego można się było spodziewać, iż nowe mianowania przypadną osobom pochodzenia polskiego¹⁷.

Potwierdzeniem tego może być fakt, że razem z Kriwoszeinem na komisarza w powiecie konińskim został mianowany sekretarz kolegialny Lewicki z powiatu nowogrodzkiego guberni mińskiej¹⁸. Polskie nazwiska urzędników dosyć często spotyka się w dokumentach urzędów gubernialnych do spraw włościańskich guberni kaliskiej i piotrkowskiej, a w przypadku rosyjsko brzmiących nazwisk urzędników też można przypuszczać, że były wśród nich osoby z pochodzeniem polskim, jak Kriwoszein.

Razem z Kriwoszeinem swoją karierę pisarza przy komisarzu do spraw włościańskich w powiecie łęczyckim rozpoczął młody urzędnik Józef Karasiewicz, Polak wyznania rzymskokatolickiego z miasta Lipno w guberni płockiej¹⁹. Wiadomo, że Kriwoszein utrzymywał z nim przyjacielskie relacje w latach następnych²⁰.

Komisarz do spraw włościańskich to jednoosobowy organ administracyjny, powołany do życia ukazem carskim „O sposobie wprowadzenia w wykonanie nowych ustaw o włościanach” z dnia 19 II/2 III 1864 roku. Do jego zadań należało wprowadzenie w życie tzw. ukazów uwłaszczeniowych ogłoszonych na obszarze Królestwa Polskiego. Zakres kompetencji komisarzy do spraw włościańskich to przede wszyst-

¹³ Tamże, k.5.

¹⁴ Tamże, k.35.

¹⁵ Tamże, k. 40.

¹⁶ A.Górak, K. Latawiec, *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim 1839-1918*, Lublin 2015, s.88.

¹⁷ A. Chwalba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa-Kraków 1999, s.136.

¹⁸ APL, Urząd Gubernialny Kaliski do Spraw Włościańskich, 39/98/0/-/171, k. 5.

¹⁹ APL, Urząd Gubernialny Kaliski do Spraw Włościańskich, 39/98/0/-/173, k. 5.

²⁰ И.И.Тхоржевский, *Последний Петербург...*s.83.

kim rozpatrywanie sporów między dworem a wsią w kwestii gruntów użytkowanych przez chłopów podlegających uwłaszczeniu; rozgraniczanie gruntów folwarcznych od włościańskich; określanie rodzaju i rozmiarów serwitutów opartych na tabelach prestacyjnych; kontrakty lub inne dokumenty pisane; przywracanie chłopom serwitutów, które utracili z różnych przyczyn; poświadczanie umów zawieranych między chłopami a dworem dotyczących w/w spraw. Decyzje komisarzy uzyskiwały moc prawną po 3 miesiącach od ich ogłoszenia. Jeśli w tym czasie nastąpiło zaskarżenie decyzji, sprawa trafiała pod obrady komisji włościańskiej, a od 1871 r. gubernialnego urzędu do spraw włościańskich. Stanowisko komisarza funkcjonowało do jesieni 1917 r., kiedy to uległy likwidacji struktury administracji włościańskiej ewakuowanej z obszaru Królestwa Polskiego²¹.

Z zachowanych dokumentów wynika, że rewir łączycycki był powołany później niż pozostałe rewiry włościańskie w guberni kaliskiej. Młody urzędnik Aleksander Kriwoszein zajmował się sprawami związanymi z uwłaszczeniem oraz sprawami związanymi ze społecznym i gospodarczym życiem wsi²².

Właśnie pełniąc obowiązki komisarza do spraw włościańskich, Kriwoszein spotkał się po raz pierwszy z problemem emigracji włościańskiej, związanej z przemianami dokonanymi na wsi polskiej po reformie uwłaszczeniowej z 1864 roku i powstaniu znaczącej liczby gospodarstw małorolnych, które nie zapewniały utrzymania rodzinom chłopskim. Na wyjazd decydowała się najczęściej młodzież męska, która przy dużej liczebności rodzin nie miała szans na dziedziczenie ziemi, a wobec trudności na rynku pracy i niskich zarobków robotników folwarcznych pozbawiona była perspektyw życiowych. Wyjazdy do Brazylii z zaboru rosyjskiego rozpoczęły się w 1890 roku i szybko przybrały charakter tzw. gorączki emigracyjnej, a emigrujący sprzedawali swoje nieruchomości i wyjeżdżali całymi rodzinami z zamiarem osiedlenia się tam²³.

W odróżnieniu od innych zaborów – austro-węgierskiego i pruskiego – wyjazd włościan polskich z Królestwa Polskiego był dosyć skomplikowany. Teoretycznie można było uzyskać zgodę władz na wychodźstwo, jednak w praktyce na skutek skomplikowanych i kosztownych procedur graniczyło to z niemożliwością. Wszystko to zmuszało chłopów do nielegalnego opuszczania kraju. Wprowadzone przez rząd carski zmiany w kodeksie karnym oraz ustawie wojskowej – kary dla nielegalnych wychodźców – przyczyniały się do obaw przed ewentualnym powrotem do kraju, a zatem miały wpływ na rozwój wychodźstwa stałego²⁴.

Za dobrą pracę na stanowisku komisarza do spraw włościańskich w Królestwie Polskim Kriwoszein otrzymał 30 czerwca 1890 roku tytuł radcy tytularnego i został odznaczony 29 czerwca 1889 roku Orderem Świętego Stanisława III stopnia²⁵. Otrzy-

²¹ A. Górak, K. Latawiec, *Rosyjska administracja ...*, s. 87-88.

²² APE, Komisarz do spraw włościańskich Powiatu Łęczyckiego, 39/102/0/-54, 39/102/0/-/55.

²³ J. Plewko, *Sprostac migracji. Pomoc migrantom ekonomicznym z ziem polskich (połowa XIX-początek XXI wieku)*, Lublin 2010, s. 29.

²⁴ G.M. Kowalski, *Prawna regulacja wychodźstwa w Królestwie Polskim w latach 1815-1914*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LV., zeszyt 2, 2003, s. 253.

²⁵ APE, Urząd Gubernialny Kaliski do Spraw Włościańskich, 39/98/0/-/171, k. 25.

mał również odznakę przyznaną osobom pracującym na rzecz sprawy chłopskiej w guberniach Kraju Przywiślańskiego²⁶.

Warto zaznaczyć, że komisarze do spraw włościankach w Królestwie Polskim dostawali dosyć wysokie uposażenie, które wynosiło 2400 rubli rocznie. Oprócz tej wypłaty Kriwoszeim otrzymał służbowe mieszkanie w Łęczycy oraz wypłatę na opał i świece²⁷.

Podczas służby na stanowisku komisarza do spraw włościańskich Aleksander Kriwoszeim dwukrotnie skorzystał z urlopu. Pierwszy raz we wrześniu 1889 roku. Dwutygodniowy urlop wykorzystał na wyjazd do Warszawy²⁸, gdzie prawdopodobnie spotykał się ze swoją narzeczoną Jeleną Karpową, którą poznał w Moskwie przed wyjazdem do Łęczycy²⁹. Drugi urlop dwutygodniowy w listopadzie 1890 roku Kriwoszeim wykorzystał do wyjazdu do stolicy – Sankt Petersburga³⁰. Właśnie podczas tego wyjazdu zapadła decyzja o jego dalszej karierze – już w stolicy.

11 stycznia 1891 roku Kriwoszeim otrzymuje stanowisko referenta wydziału ziemskiego w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych w Sankt Petersburgu z rocznym wynagrodzeniem 1800 rubli. 31 stycznia 1891 roku Aleksander Kriwoszeim przekazuje sprawy na ręce komisarza powiatu kolskiego Kobro i wyjeżdża do stolicy³¹.

Możliwie, że Kriwoszeim początkowo planował dłuższą służbę na tym stanowisku, ale sprawy osobiste i przede wszystkim ślub z Jeleną Karpową oraz chęć dalszej szybkiej kariery skłoniły go do poszukiwania nowego stanowiska w stolicy imperium.

Właśnie w Polsce Kriwoszeim po raz pierwszy zapoznał się z tym, co stanowiło dzieło jego późniejszego życia – z kwestią włościańską – co niewątpliwie wpłynęło na całą jego działalność w latach następnych. Krótka, bo dwuletnia służba na stanowisku komisarza do spraw włościańskich, stała swoistym początkiem jego kariery w urzędach włościańskich na szczeblu rządowym aż do stanowiska ministra, a w czasach wojny domowej premiera rządu Południowej Rosji.

Kariera Aleksandra Kriwoszeina w latach 1892–1908

W 1892 roku Kriwoszeim ożenił się z Jeleną Giennadięwną Karpową – siostrzenicą znanego kupca, mecenasa sztuki Sawy Morozowa. Żona stała się jego niezawodną współtowarzyszką życia i urodziła mu pięciu synów. Dzięki temu małżeństwu Kriwoszeim stał się spowinowacony z wybitnymi moskiewskimi kupcami.

W 1891 roku Kriwoszeim zajmował stanowisko referenta, a następnie kierownika referatu wydziału ziemskiego w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. W 1896 roku był zastępcą naczelnika do spraw urzędzeń rolnych i uprawy roli³².

²⁶ Д.Н. Шилов, *Государственные деятели Российской империи*, Санкт-Петербург 2002, s. 370-372.

²⁷ APŁ, Urząd Gubernialny Kaliski do Spraw Włościańskich, 39/98/0/-/171, k. 10.

²⁸ APŁ, Urząd Gubernialny Kaliski do Spraw Włościańskich, 39/98/0/-/171, k. 27.

²⁹ К.А.Кривошеин, *Александр Васильевич Кривошеин...*, s.6.

³⁰ APŁ, Urząd Gubernialny Kaliski do Spraw Włościańskich, 39/98/0/-/171, k. 27, 57.

³¹ Tamże, k. 59.

³² И.И. Воронов, В.И. Пантелеев, *Александр Васильевич Кривошеин...*, s.223-224.

W 1902 roku Aleksandra Kriwoszeina mianowano naczelnikiem Urzędu Przesiedleńczego. Jego pierwsze sprawy na nowym stanowisku dotyczyły polskiej szlachty i planów władz na zmuszenie Polaków do wyjazdów na Syberię.

Wiaczesław Plehwe³³, minister spraw wewnętrznych, zażądał 25 lutego 1903 roku od gubernatora kijowskiego Michaiła Dragomirowa, by ten uzyskał z Banku Włościańskiego zapomogi dla 234 rodzin, zwanych rosyjskimi (prawosławni, mówiący po ukraińsku), natomiast „co się tyczy czynszowników pochodzenia polskiego, nie należy trudzić rządu staraniem się o jakieś dodatkowe środki umożliwiające im pozostanie w prowincjach południowo-zachodnich. Z tego też powodu można pozwolić czynszownikom należącym do tej kategorii na przejazd na Syberię według zasad przewidzianych przez prawo”³⁴.

Podobny list skierował do ministra Plehwe 9 grudnia 1903 roku generał-gubernator Kraju Północno-Zachodniego Piotr Swiatopółk-Mirski³⁵, który widział pozytywne rozwiązanie w możliwości nadania szlachcie polskiego pochodzenia prawa do przesiedlania się na ziemie skarbowe w azjatyckiej Rosji, „ażeby rozładować napięcie wśród szlachty, co miałoby pozytywny wpływ na odjazd znacznego kontyngentu szlacheckich obszarników z Kraju Północno-Zachodniego i dałoby możliwość rozszerzenia kolonizacji włościan pochodzenia rosyjskiego i wyznania prawosławnego”³⁶.

Kierownik Urzędu Przesiedleńczego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Aleksander Kriwoszein zgodził się ze zdaniem generał-gubernatora. Zauważył jednak, że na Syberii jest mało nadziałów ziemi specjalnie przygotowanych dla szlachty, która zajmuje się rolnictwem, więc musi być wobec nich zastosowane ograniczenie co do przesiedlania się z Rosji europejskiej, z wyjątkiem niektórych centralnych guberni. Natomiast za możliwe uważał zastosowanie ustawy z 22 czerwca 1900 roku do drobnej szlachty guberni zachodnich w sytuacjach wyjątkowych i z osobistego polecenia generał-gubernatora³⁷.

Faktycznie taka pokrętna odpowiedź Aleksandra Kriwoszeina uniemożliwiła wyjazd polskiej szlachty zaściankowej na Syberię i w rezultacie władze carskie nie osiągnęły zamierzonego efektu „rozszerzenia kolonizacji włościan pochodzenia rosyjskiego i wyznania prawosławnego” na polskich Kresach, zwanych Krajem Zachodnim. Kriwoszeim uważał za działania proemigracyjne krzywdzące dla polskiej

³³ Wiaczesław Konstantynowicz von Plehwe (1846–1904) – rosyjski arystokrata pochodzenia niemieckiego, minister spraw wewnętrznych Cesarstwa Rosyjskiego i szef tajnej policji politycznej (1902–1904). Zginął w 1904 r. w zamachu bombowym Jegora Sazonowa, zorganizowanym przez Organizację Bojową eserowców.

³⁴ D. Beauvois D., *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem i ludem ukraińskim 1863-1914*, tłum. K. Rutkowski, Sejny 1996, s.195.

³⁵ Piotr Dmitrijewicz Swiatopółk-Mirski (1857–1914) – rosyjski arystokrata i polityk, w latach 1904–1905 minister spraw wewnętrznych Cesarstwa Rosyjskiego. Wcześniej (1902–1904) jako gubernator wileński, kowieński i grodzieński popierał plany masowych wywózek Polaków z Litwy do Azji, chociaż deklarował się jako przyjaciel ludności polskiej. Dopuścił zapisywanie języka litewskiego za pomocą znaków języka polskiego w miejsce obowiązkowo wprowadzonej po powstaniu styczniowym grażdanki.

³⁶ РГИА, ф. 391, оп. 2, д. 388, к. 268–268 а.

³⁷ Tamże, k. 258.

szlachty, która „nie pali się chęcią do wyjazdu” na nieznanne i dalekie tereny Syberii i Rosyjskiego Dalekiego Wschodu³⁸.

Od października 1906 roku Aleksander Kriwoszejn był zastępcą ministra finansów – kierował Państwowym Szlacheckim Bankiem Kredytowym i Bankiem Włościańskim. W 1908 roku objął stanowisko naczelnika do spraw urzędzeń rolnych i uprawy roli w Ministerstwie Dóbr Państwowych³⁹.

Realizacja reformy agrarnej pod kierownictwem premiera Piotra Stołypina

Na początku XX wieku, a zwłaszcza w dobie rewolucji lat 1905–1907, nastąpiły istotne zmiany w rządowej polityce przesiedleńczej na Syberię. Wiązało się to ściśle z nową polityką agrarną zainicjowaną i realizowaną przez premiera Piotra Stołypina⁴⁰.

Jej realizację rozpoczęto od opracowania regulaminu przesiedlania do Rosji azjatyckiej, czego wcześniej w polityce przesiedleńczej Cesarstwa Rosyjskiego wyraźnie brakowało. Kriwoszejn uczestniczył w przygotowaniu tej agrarnej reformy rolnej, a od 21 maja 1908 roku wprowadzał ją w życie jako powołany zarządca Głównego Urzędu Rolnictwa w randze ministra (od tego czasu Urząd Przesiedleńczy stał się częścią tego ministerstwa)⁴¹.

Za podstawę swojego programu ministerialnego uznawał zasadę: „Opierać przesiedlenie na koncepcji trwałego zasiedlenia Syberii, nie zaś na zmniejszaniu gęstości zaludnienia w europejskiej Rosji”⁴².

Wydarzenia rewolucji 1905–1907 roku zmusiły władze rosyjskie również do zmiany polityki narodowościowej. W okresie tym nastąpiły ustępstwa na rzecz ludności nierosyjskiej i nieprawosławnej. W Kraju Zachodnim zniesiono zakaz nabywania dóbr ziemskich przez Polaków. Pojawiła się możliwość publicznego posługiwania się językiem polskim. W ordynacji wyborczej I i II Dumy zagwarantowano mniejszościom narodowym, w tym Polakom, pewną reprezentację⁴³.

³⁸ Zob. S. Leończyk, *Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2017, s. 114-117.

³⁹ Д.Н. Шилов, *Государственные деятели*, s. 370.

⁴⁰ Piotr Arkadiewicz Stołypin (1862–1911) – działacz państwowy i polityk rosyjski; pochodził ze starej szlacheckiej rodziny. W 1884 r. ukończył Uniwersytet Petersburski i rozpoczął służbę państwową: od 1902 r. gubernator grodzieński, w latach 1903–1906 gubernator saratowski; od 26 września 1906 r. minister spraw wewnętrznych, od 21 lipca jednocześnie przewodniczący Rady Ministrów. Kierował tłumieniem rewolucji 1905–1907, stosował terror i sądy wojskowe wobec rewolucjonistów, skazywał ich na karę śmierci (sznur do wieszania skazanych nazywano krawatem Stołypina). W 1907 r. zmienił ordynację wyborczą, rozwiązał Dumę i ograniczył uprawnienia parlamentu. Jednocześnie dążył do modernizacji państwa, m.in. przeprowadził zakrojoną na szeroką skalę reformę rolną, nazwaną reformą stołypinowską, wagony, które przewoziły przesiedleńców z Rosji europejskiej nazwano stołypinowskimi wagonami. W 1910 r. wysunął projekt wprowadzenia ziemstw w 6 guberniach (witebskiej, wołyńskiej, kijowskiej, mińskiej, mohylewskiej i podolskiej) przewidujący kurie narodowościowe dla uniknięcia uprzywilejowania polskich ziemian. Zmarł 5 (18) września 1911 r. w wyniku ran odniesionych w zamachu w Kijowie kilka dni wcześniej.

⁴¹ L. Bazyłow, *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stołypina*, Warszawa 2008, s.304.

⁴² В.Г. Тюкавкин, *Великорусское крестьянство и столипинская аграрная реформа*, Москва 2001, s. 225.

⁴³ J. Nieścioruk, *Piotr Stołypin. Życie i działalność polityczna*, Lublin 2007, s. 95.

Spędziwszy wśród Polaków dzieciństwo i wczesną młodość, Aleksander Kriwoszein rozumiał ich i umiał z nimi nawiązać kontakt. Gdy w lipcu 1908 roku jako minister przyjmował delegację polskich ziemian w Wilnie, zwrócił się do jej przedstawicieli po polsku, czym wprawił w bezgraniczne zdziwienie zarówno gubernatora Dmitrija Lubimowa⁴⁴, jak i samych arystokratów⁴⁵.

W czerwcu 1909 roku na podstawie specjalnej ustawy zaczęto udzielać chłopom pożyczek na rozgraniczenie gruntu. W celu zasiedlenia Syberii i Dalekiego Wschodu powołano specjalny komitet pod kierownictwem Piotra Stołypina i Aleksandra Kriwoszeina. Latem 1910 roku Piotr Stołypin, Aleksander Kriwoszein oraz Iwan Tchórzewski wybrali się w podróż do Zachodniej Syberii i na Powołże. Wyprawa trwała od 19 sierpnia do 19 września. Głównym jej celem było zapoznanie się z funkcjonowaniem gospodarstw rolnych, które powstały po ogłoszeniu ukazu z 9 listopada 1906 roku. Przydziały gruntów państwowych na terytorium syberyjskim zaczęły przynosić już pewne efekty, jednak zachodziła potrzeba sprawdzenia, jak układają się stosunki Rosjan, którzy przybyli, z miejscową ludnością. W ciągu 300 lat władania Syberią osiedliło się tu około 4,5 milionów Rosjan. Na przełomie XIX i XX wieku przybyło tu jeszcze około 3 milionów, z czego połowa w latach 1907–1910. Jednak sam Stołypin stwierdzał, iż owe przesiedlenia nie były dobrze zorganizowane, nie wszystko było jasne w przepisach⁴⁶.

Podczas tej służbowej podróży Stołypin i Kriwoszein bardzo się zbliżyli, jednak nie do końca byli zgodni w pewnych kwestiach, w tym w kwestii tzw. polskiej kolonizacji Syberii.

Pragnienie posiadania własnego kawałka ziemi, która wyżywi rodzinę, było tak silne, że zmuszało polskich chłopów do wyjazdu nie tylko za ocean, do Brazylii, ale również do dalekiej i mało znanej Syberii. Na przełomie XIX i XX wieku władze rosyjskie nie tylko nie sprzyjały takim pomysłom, ale zabezpieczały się przed nimi środkami administracyjnymi, ponieważ uznawały tworzenie się polskich enklaw włościańskich na Syberii za niepożądane. Polacy stanowili zagrożenie, ponieważ ich wolnomyślność wpływała na wzrost separatyzmu syberyjskiego. Celowo ograniczono w jednej miejscowości liczebność zesłańców po powstaniu styczniowym, których osiedlano we wsiach syberyjskich, do liczby nieprzekraczającej 10% mieszkańców wsi. To ograniczenie działało do końca XIX w.⁴⁷

Nawet powstała na początku 1899 roku w wyniku porozumienia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z warszawskim generał-gubernatorem księciem Aleksandrem Imeretyńskim z „wysoczajszego pozwolenia” komisja do zbadania obecnego stanu rolnictwa w kraju chociaż dopuszczała, ale nie zalecała promowania osadnictwa Polaków z Królestwa Polskiego na Syberię. Generał-gubernator Imeretyński pisał: „mimo

⁴⁴ Dmitrij Nikołajewicz Lubimow (1863–1942) – rosyjski działacz państwowy, emigracyjny działacz polityczny, monarchista. W latach 1906–1912 obejmował stanowisko gubernatora wileńskiego. Jednocześnie w 1907 r. został sekretarzem stanu Rady Państwowej, z tytułem ochmistrza przeniósł się do Berlina, a potem do Paryża. Działał w licznych emigracyjnych organizacjach rosyjskich.

⁴⁵ И.И.Тхоржевский, *Последний Петербург...*, s.84.

⁴⁶ J. Nieścioruk, *Piotr Stołypin...*, s.83.

⁴⁷ S. Leończyk, *Polskie osadnictwo wiejskie...*, s.129.

ogólnopaństwowej wagi tego przedsięwzięcia muszę jednak zaznaczyć, że biorąc pod uwagę religijną i narodową odrębność ludności Kraju Przywiślańskiego, nie można liczyć na znaczący ruch przesiedleńczy włościan polskich⁴⁸.

Ograniczenia, które władze wprowadziły wobec mieszkańców Królestwa Polskiego skłaniały je do emigracji w kierunku zachodnim, często nielegalnej. Część społeczeństwa chłopskiego uważała, że władze celowo zamykają im opłacaną przez państwo emigrację na dalekie syberyjskie ziemie. Tu warto podkreślić, że u większości chłopów Syberia nie miała negatywnego wydźwięku, czego nie można powiedzieć o szlachcie polskiej.

W liście do Urzędu Przesiedleńczego włościanie guberni siedleckiej pisali:

Dnia 10 listopada 1895 r. my, w liczbie 45 rodzin, złożyliśmy podanie o pozwolenie na przesiedlenie się do guberni jenisejskiej na ziemie należące do Skarbu Państwa. Prosimy, aby pozwolenie to zostało wydane w odpowiednim czasie - żeby wczesną wiosną można było wystuć delegatów, którzy mieliby wybrać grunta. Naczelnik powiatu włodawskiego guberni siedleckiej odesłał nas do gubernatora siedleckiego. Natomiast naczelnik chełmskiego powiatu guberni lubelskiej (bez podania przyczyny) nie przyjął naszej prośby i doradził, abyśmy jechali bez pozwolenia, tylko z paszportami. Stwierdził również, że ziem skarbowych nam nie przydzieli, bo jesteśmy mieszkańcami Królestwa Polskiego, a nie Cesarstwa Rosyjskiego. Możemy więc jechać do Prus, Austrii, Anglii, Brazylii lub gdziekolwiek indziej, ale nie na Syberię.

Jesteśmy włościanami i poddanymi rosyjskimi oraz chociaż jesteśmy urodzeni w kraju, większość z nas służyła w wojsku rosyjskim, a obecnie jest w rezerwie. Składaliśmy przysięgę na wierność Cesarzowi rosyjskiemu i dlatego mamy prawo być uznawani za poddanych rosyjskich, a więc należymy do mieszkańców Cesarstwa Rosyjskiego, w związku z czym przysługują nam ogólne prawa darowane przez Cesarza wszystkim mieszkańcom Cesarstwa Rosyjskiego, w tym także Kraju Przywiślańskiego⁴⁹.

Mimo tak rozpaczliwego listu tylko nielicznym udawało się dostać pozwolenie i wyjechać na ziemie skarbowe przygotowane dla przesiedleńców na Syberii.

Dopiero w wyniku reformy włościańskiej, rozpoczętej przez premiera Piotra Stołypina, zajmujący się procesami kolonizacji Urząd Przesiedleńczy pod kierownictwem Aleksandra Kriwoszeina zauważył pozytywny wpływ polskich włościan na rozwój agrarny Syberii i zaczął zapraszać rodziny chłopskie z Królestwa Polskiego i stwarzać na miejscu dogodne warunki, a przede wszystkim przyzwalać na to, co najbardziej skłaniało Polaków do przesiedlania się – obecność Kościoła rzymskokatolickiego.

Urząd Przesiedleńczy wspierał budowę kościołów i kaplic rzymskokatolickich w nowo powstających polskich wioskach. Wśród takich kościołów są świątynie we wsiach: Białystok w guberni tomskiej i Wierszyna w guberni irkuckiej.

⁴⁸ S. Lcończyk, *Rosyjskie ustawodawstwo wobec przesiedlenia polskich włościan na tereny Syberii na przełomie XIX i XX wieku*, „Wrocławskie Studia Wschodnie”, nr 24 2000, s. 16-17.

⁴⁹ ПГИА, f. 391, op. 2, d. 839, k. 163.

Jednak najważniejszym problemem było finansowanie księży na Syberii, o czym metropolita mohylewski niejednokrotnie informował naczelnika Urzędu Przesiedleńczego Grigorija Glinkę⁵⁰. W 1911 roku kilku księży zwróciło się do metropolity z prośbą o przeniesienie ich z parafii syberyjskich do parafii w europejskiej Rosji, tłumacząc to przede wszystkim tym, że przesiedleńcy katolicy nie są bogaci i nie mają możliwości z własnych środków finansowych utrzymać kościoła, księdza i służby. Metropolita musiał pozytywnie rozpatrzyć te prośby i bez księży zostały kościoły w miastach: Barnauł, Werchniudińsk, oraz wsiach: Maliczewka i Białyostok⁵¹.

Grigorij Glinka niejednokrotnie, poczynając od 1910 roku, próbował przekonać premiera Piotra Stołypina do niezwłocznego rozwiązania tego problemu. Na podstawie danych metropolity mohylewskiego Glinka pisał, że przesiedleńcy w większości z własnych środków zbudowali 83 świątynie i kaplice w swoich wioskach, ale problem polega na tym, że te obiekty stoją puste, bo wierni nie mają żadnych środków na utrzymanie duchownych. W liście do dyrektora Departamentu Spraw Duchownych Obcych Wyznań Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Glinka przekonywał do poparcia prośby metropolity w sprawie pomocy księżom syberyjskim, argumentując w następujący sposób: „Naszą polityką nie zachęcimy katolików do Cerkwi prawosławnej, lecz tylko spychamy ich na drogę totalnej niewiary, przestępnego dla państwa sekciarstwa i zezwierzczenia. W szczególności to ciężko odbija się dla nas na kresach dalekowschodnich, gdzie każda odmowa w podtrzymaniu mieszkańców rosyjskich – chociażby i katolików – służyć będzie tylko na korzyść innoplemieńców rasy żółtej”⁵².

Niestety, na prośby naczelnika Glinki przychodziły odpowiedzi odmowne. Premier Stołypin uporczywie tłumaczył, że priorytetem państwowym jest wspieranie państwowej Cerkwi prawosławnej, a jedynie dopuszczalne jest dofinansowanie duchowieństwa rzymskokatolickiego na Syberii z niewykorzystanych kwot skierowanych na dofinansowanie duchowieństwa prawosławnego⁵³.

Innego zdania był Aleksander Kriwoszein. Narada zwołana 17 maja 1911 roku z inicjatywy głównego zarządcy Urzędu Przesiedleńczego Aleksandra Kriwoszeina miała na celu omówić kwestię możliwości dodatkowego wsparcia przesiedleńców wyznania katolickiego. Uczestnicy narady argumentowali celowość rozwoju polskiej kolonizacji Syberii i byli przekonani, że kolonizacja ta, sprowadzając Polaków z guberni zachodnich i miejscowości Królestwa Polskiego, zmniejszy polskie wpływy na tych

⁵⁰ Grigorij Wiaczesławowicz Glinka (1862–1934) – hrabia, rosyjski działacz państwowy pochodzenia polskiego, senator. 17 kwietnia 1905 r. otrzymał rangę rzeczywistego radcy stanu, we wrześniu został naczelnikiem Urzędu Przesiedleńczego przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i sprawował ten urząd do 29 września 1915 r.; zajmował się zaopatrzeniem wojska rosyjskiego, od 1916 r. senator. Podczas wojny domowej zajmował różne stanowiska w Rządzie Południa Rosji oraz w wojsku barona generała Piotra Wrangla. Od 1921 r. przewodniczący Rosyjskiego Czerwonego Krzyża. Po zakończeniu wojny domowej przebywał na emigracji we Francji, gdzie zmarł. O postaci naczelnika Urzędu Przesiedleńczego hrabiego Grigorija Glinki i jego stosunku do Polaków, w tym na służbie Urzędu Przesiedleńczego, można się dowiedzieć ze wspomnień: Zob. А.А. Татищев, *Земля и люди. В гущу переселенческого движения (1906–1921)*, Москва 2001.

⁵¹ S. Leończyk, *Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii...*, s. 186.

⁵² РГИА, ф.391, оп.3, д.1812, к.105-106.

⁵³ S. Leończyk, *Rosyjskie ustawodawstwo ...*, s. 19-20.

terenach. Uczestnicy narady podkreślali: „kolonizacja polska nie przedstawia niebezpieczeństwa dla Syberii z jej większością niepolskiej ludności”⁵⁴.

Wynikiem tej narady było ułatwienie chętnym polskim włościanom wyjazdów na tereny Syberii i powstanie odrębnych polskich wsi, gdzie budowano kościoły rzymskokatolickie.

Z polecenia Aleksandra Kriwoszeina w broszurach informacyjnych skierowanych do włościan Polaków po polsku Urząd Przesiedleńczy w następujący sposób przekonywał ich do wyjazdu: „Oprócz pomocy finansowej udzielanej przesiedleńcom (pożyczki na budowę szkół i świątyń) skarb asygnuje corocznie setki tysięcy, wznosząc w najbiedniejszych osadach kościoły oraz świątynie innych wyznań chrześcijańskich”⁵⁵.

W okresie od 1896 do 1914 roku z Królestwa Polskiego na Syberię przesiedliło się prawie 9 tysięcy osób pochodzenia polskiego. Na podstawie danych o prawie 60 polskich wioskach na Syberii można wnioskować, że liczba przesiedlonych z ziem zabranych wynosiła około 25 tysięcy osób, zatem ogólna liczba polskich przesiedleńców wyniosła około 34 tysięcy osób⁵⁶.

Wybuch I wojny światowej zahamował ten proces, natomiast dalsze polityczne zmiany – rewolucje 1917 roku, wojna domowa na terenie Syberii i odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 roku całkowicie położyły kres tzw. polskiej kolonizacji Syberii.

Ostatni etap życia i kariery Aleksandra Kriwoszeina (1912–1921)

Po tragicznej śmierci Piotra Stołykina premierem został Władimir Kokowcow (od września 1911 r. do stycznia 1914 r.). Jego polityka jednak nie cieszyła się popularnością w społeczeństwie, krajowi potrzebny był nowy premier. „A tymczasem w Rosji nazwisko Kriwoszeina było już wymawiane przez wielu ludzi z dużą nadzieją. Jego znaczenie w polityce i sferze gospodarki było znaczące – dawno już przerósł piastowane przez siebie stanowisko ministra rolnictwa” – pisał Tchórzewski⁵⁷.

Jesienią 1913 roku car Mikołaj II zaproponował Kriwoszeinowi najpierw stanowisko ministra finansów, a następnie przewodniczącego Rady Ministrów. Aleksander Kriwoszein jednak odmówił; decyzję uzasadnił swoim złym stanem zdrowia – chorobą serca⁵⁸. Poradził, by zamiast niego mianować premierem Iwana Goriemykina, a na stanowisko ministra finansów – Piotra Barka. Bark został mianowany, a Kriwoszein zyskał możliwość pozostania „faktycznym premierem”. Zmiany w składzie rządu pozwoliły w 1913 roku na ogłoszenie nowej polityki gospodarczej, która mogła się stać początkiem nowego skoku w gospodarce narodowej. Lecz wybuchła wojna i aby prowadzić ją z powodzeniem, niezbędna była współpraca pomiędzy rządem a Dumą. Rząd jednak nie spełniał oczekiwań opinii publicznej. Porażki na froncie doprowa-

⁵⁴ S. Leończyk, *Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii...*, s. 187-188.

⁵⁵ РГИА, ф.391, оп.5, д. 1234, к. 166-167, 174.

⁵⁶ S. Leończyk, *Rosyjskie ustawodawstwo wobec przesiedlenia...*, s. 20-21.

⁵⁷ И.И.Тхоржевский, *Последний Петербург...*, s.82. , s. 87-88.

⁵⁸ К.А.Кривошеин, А.В. Кривошеин (1857-1921 г.). Его назначение в истории России начала XX века, Париж 1973, s. 175-176.

dziły do tego, że car postanowił stanąć na czele armii. Po bezskutecznych próbach odwiedzenia cara od tego zamiaru ministrowie złożyli na jego ręce zbiorowe pismo, w którym prosili go, by zrezygnował z tego zgubnego posunięcia, jednak car nie posłuchał ministrów⁵⁹.

Nie licząc więc na przychylność cesarza, Kriwoszein 26 października 1915 roku przeszedł w stan spoczynku i wyjechał na front jako pełnomocnik Czerwonego Krzyża. Za kierowanie akcją ewakuacji rannych pod ostrzałem został odznaczony Medalem Świętego Jerzego⁶⁰.

Po przewrocie bolszewickim 1917 roku Aleksander Kriwoszein zaczął walkę z władzą bolszewicką od pierwszych miesięcy jej istnienia. Pod koniec 1917 roku przyłączył się do antybolszewickiej organizacji „Prawe Centrum” oraz do organizacji „Centrum Narodowe”⁶¹.

W listopadzie 1918 roku przewodniczył konferencji w Jassach, na której rozpatrywano kwestię walki z bolszewizmem⁶². W Jekaterinodarze Kriwoszein stanął na czele ugrupowania politycznego o nazwie Zjednoczenie Państwowe Rosji. Jednak do ostatniej chwili nie angażowano go do działalności w wyższych władzach Zjednoczenia i dopiero w czasie wycofywania się armii wszedł on w skład rządu Antona Denikina jako naczelnik do spraw zaopatrzenia⁶³.

Generał Piotr Wrangel, który stanął na czele resztek ewakuowanej na Krym armii, zaproponował Kriwoszeinowi pokierowanie rządem. Kriwoszein przybył na Krym 20 maja 1920 roku. Aby rząd mógł zdobyć poparcie chłopów, trzeba było dać im ziemię. Dlatego przeprowadzono reformę rolną i administracyjną⁶⁴. Piotr Wrangel uważał, że Kriwoszein sprostą trudnej sytuacji, jaka zaistniała w związku z rekonstrukcją i od budową instytucji administracji cywilnej⁶⁵.

Piotr Wrangel był również zdania, że przyszła Rosja powinna być dobrowolną federacją narodów byłego imperium carów. Uznał prawo do niepodległości Polski i Ukrainy. Kwestia nawiązania stosunków z Polską, a w konsekwencji ewentualnego sojuszu była bowiem ważnym zagadnieniem w jego polityce zagranicznej. W tej sprawie Aleksander Kriwoszein całkowicie się z nim zgadzał⁶⁶.

10 sierpnia 1920 roku Francja de facto uznała rząd krymski. Rząd Południowej Rosji wsparł w swojej nocie rząd USA. Podziękowanie w imieniu rządu Południa Rosji za stanowisko względem Rosji złożył 21 sierpnia 1920 roku szef rządu Aleksander Kriwoszein⁶⁷. Jednak dni nowego rządu były już policzone. Anglia odmówiła poparcia Wrangla, Francja opóźniła swoje przyjsięcie z pomocą, poza tym zakończyła się

⁵⁹ С.Д. Сазонов, *Воспоминания*, Минск 2002, s. 335.

⁶⁰ И.И. Воронов, В.И. Пантелеев, *Александр Васильевич Кривошеин...*, s. 231.

⁶¹ Tamże, s. 232.

⁶² К.А. Кривошеин, А.В. Кривошеин (1857-1921 г.)..., s. 305.

⁶³ А.И. Деникин, *Очерки русской смуты. Кн. II*, Москва 2003, s. 715.

⁶⁴ M.P. Sadłowski 2024, *Koncepcje ustroju państwowego w ruchu antybolszewickim w czasie wojny domowej w Rosji w latach 1917-1920*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LXXVI, zeszyt 2, 2004, s. 155.

⁶⁵ D. Wierzcho, *Generał Piotr Wrangel Działalność polityczna i wojskowa w latach rewolucji i wojny domowej w Rosji*, Kraków 2008, s.98.

⁶⁶ Tamże, s.130.

⁶⁷ Tamże, s. 128-129.

wojna polsko-bolszewicka i wszystkie siły Armii Czerwonej przerzucono na Krym. Po rozejmie polsko-bolszewickim (który według niego był zdradą walczących na Krymie białogwardystów) Wrangel uległ przeważającym siłom Armii Czerwonej prowadzącym operację perekopsko-czongarską i ewakuował większość kadr swojej armii do Konstantynopola. Położyło to faktyczny kres wojnie domowej białych z czerwonymi. 11 listopada 1920 roku po raz ostatni zebrał się rząd rosyjski pod kierownictwem Kriwoszeina, a na 12 listopada była wyznaczona ewakuacja Krymu⁶⁸.

Kriwoszein jako pierwszy wyjechał do Konstantynopola w celu zorganizowania pobytu Białej Armii w Turcji. Niedługo po klęsce białych i ewakuacji z Krymu Kriwoszein zmarł – 28 października 1921 roku w Berlinie w wieku 64 lat⁶⁹.

Zakończenie

Zasługi Kriwoszeina dla ojczyzny zostały uhonorowane wysokimi odznaczeniami. Już w 1904 roku Kriwoszein otrzymał tytuł rzeczywistego radcy stanu, w 1906 roku został członkiem Rady Państwowej, a w 1909 – ochmistrem, w 1910 sekretarzem stanu Jego Cesarskiej Mości⁷⁰.

Został odznaczony Orderami Świętego Stanisława wszystkich trzech klas, Orderem Świętej Anny I klasy, Świętego Włodzimierza II klasy, Orderem Orła Białego, bucharskim Orderem Iskander-Salis z koroną i diamentami, Krzyżem Oficerskim Orderu Narodowego Legii Honorowej, Orderem Aleksandra Newskiego, a także wieloma medalami i tytułami honorowymi⁷¹.

Będąc pół-Polakiem Kriwoszein nie zapominał o swoim pochodzeniu, jego służba w Królestwie Polskim w latach 1889–1890 oraz dalsza działalność pokazały, że nie sprzeciwiając się władzy, umiejętnie wykorzystywał swoją znajomość kwestii włościańskiej i w tym specyfiki polskiej zarówno w Królestwie Polskim, jak na terenach byłych Kresów – Kraju Zachodniego. Jego działania we władzach Urzędu Przesiedleńczego i Głównego Urzędu Rolnictwa doprowadziły do tego, że polska szlachta nie musiała szukać ziemi na terenach Syberii. Natomiast kiedy zaszła konieczność kierowania „chłopskiego żywiołu wychodźczego”, stworzył wszystkie warunki do powstania oddzielnych polskich wsi i przede wszystkim wiejskich świątyń katolickich na terenie Syberii. Do dziś zachowały się dwa kościoły zbudowane dzięki decyzji Aleksandra Kriwoszeina – w polskich wioskach na Syberii: w Białymstoku (obwód tomski, odbudowany po pożarze) i Wierszynie (obwód irkucki).

BIBLIOGRAFIA – REFERENCES

Archival sources:

Archiwum Państwowe w Łodzi, Komisarz do spraw włościańskich Powiatu Łęczyckiego, 39/102/0/-54, 39/102/0/-/55

⁶⁸ К.А.Кривошеин, А.В. Кривошеин (1857-1921 г.)... s. 335-336.

⁶⁹ Tamże, s. 336.

⁷⁰ Д.Н. Шилов, Государственные деятели..., s. 370.

⁷¹ Tamże, s. 371-372.

Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arkhiv w Sankt-Peterburge, f. 391. Op.2. 1897-1905, d. 388; Op. 3, 1906-1909. Д. 1812; op.5, d. 1234.

Printed sources:

- Vrangel' P.N., *Zapiski. Noyabr' 1916 - noyabr' 1920 g.*, Minsk 2003.
Tserkov' yepiskopa Vasiliya (Krivosheina), Nizhniy Novgorod, 2004.
Denikin A.I., *Ocherki russkoy smuty. Kn. II.*, Moskva 2003.
Krivoshein K.A., A.V. Krivoshein (1857-1921 g.). *Yego naznacheniye v istorii Rossii nachala XX veka*, Parizh 1973.
Krivoshein K.A., *Aleksandr Vasil'yevich Krivoshein. Sud'ba rossiyskogo reformatora*, Moskva 1993.
Sazonov S.D., *Vospominaniya*, Minsk 2002.
Tatishchev A.A., *Zemlya i lyudi. V gushche pereselencheskogo dovizheniya (1906-1921)*, Moskva 2001.
Tkhorzhevskiy I.I., *Posledniy Peterburg. Vospominaniya kamergera*, Sankt-Peterburg 1999.

Studies:

- Bazyłow L., *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rzady Stołypina*, Warszawa 2008.
Beauvois D., *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem i ludem ukraińskim 1863-1914*, tłum. K. Rutkowski, Sejny 1996.
Chwalba A., *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa-Kraków 1999.
Górak A., Latawiec K., *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim 1839-1918*, Lublin 2015.
Kowalski G.M., *Prawna regulacja wychodźstwa w Królestwie Polskim w latach 1815-1914*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LV., zeszyt 2, 2003, pp.231-254.
Leończyk S., *Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2017.
Leończyk S., *Rosyjskie ustawodawstwo wobec przesiedlenia polskich włościan na tereny Syberii na przełomie XIX i XX wieku*, „Wrocławskie Studia Wschodnie”, nr 24, 2020, s.9-24.
Nieścioruk J., *Piotr Stołypin. Życie i działalność polityczna*, Lublin 2007.
Plewko J., *Sprostac migracji. Pomoc migrantom ekonomicznym z ziem polskich (połowa XIX – początek XXI wieku)*, Lublin 2010.
Sadłowski M.P., *Koncepcje ustroju państwowego w ruchu anty bolszewickim w czasie wojny domowej w Rosji w latach 1917-1920*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LXXVI, zeszyt 2, 2024, s. 127-166.
Shilov D.N., *Gosudarstvennyye deyateli Rossiyskoy imperii*, Sankt-Peterburg 2002.
Tyukavkin V.G., *Velikorusskoye krest'yanstvo i stolypinskaya agrarnaya reforma*, Moskva 2001.
Wierzcho D., *Generał Piotr Wrangel Działalność polityczna i wojskowa w latach rewolucji i wojny domowej w Rosji*, Kraków 2008.
Voronov I.I., Panteleyev V.I., *Aleksandr Vasil'yevich Krivoshein: Zhizn' i gosudarstvennaya deyatel'nost'*, „Sotsial'no-ekonomicheskii i humanitarnyy zhurnal Krasnoyarskogo GAU”, no 4, 2016, pp.220-38.

